

Andrzej Gil

**Roman Pelczar. Szkoły parafialne na pograniczu
polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869**

Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009. 343 s.

Badania nad szkolnictwem wyznaniowym w Polsce, aczkolwiek mają swoje znaczące osiągnięcia, to jednakże rozłożone są bardzo nierównomiernie. W zasadniczej swej masie dotyczą bowiem aktywności edukacyjnej Kościoła rzymskokatolickiego, co jest zresztą zrozumiałe z racji na rolę tego właśnie związku wyznaniowego w polskich dziejach. Problem szkolnictwa innych Kościołów i organizacji religijnych poruszany był rzadziej, i to raczej z pozycji konfesyjnych. Uwaga ta dotyczy także kwestii edukacyjnych w działalności Cerkwi prawosławnej i unickiej, niemniej jednak, i tu zaobserwować można pewną ciągłość badawczą, zainicjowaną jeszcze przez Aleksandra Jabłonowskiego jego monografią o Akademii Kijowsko-Mohylańskiej¹. W ostatnim okresie pojawiło się kilka innych prac, poświęconych tej tematyce, m.in. Florentyny Rzemieniuk², autora omawianej tu publikacji³, Jacka Chachaja⁴ czy praca

¹ A. Jabłonowski, *Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi*, Kraków 1899–1900.

² F. Rzemieniuk, *Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772–1914*, Lublin 1991. Ukazanie się tej książki poprzedzone było szeregiem drobniejszych prac autorki, wydawanych w latach 80. XX w.

³ R. Pelczar, *Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej (XIV–XVIII w.)*, Warszawa 1998.

⁴ J. Chachaj, *Stan unickiego szkolnictwa parafialnego na terenie Korony w XVIII wieku w świetle akt wizytacji*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 80, 2003, s. 29–47. Artykuł ten, oparty na stosunkowo wąskiej bazie źródłowej, stanowił pokłosie prac badawczych nad szkolnictwem łacińskim na Rusi: tenże, *Łacińskie szkolnictwo parafialne na Rusi Koronnej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 2003; tenże, *Łacińskie szkoły parafialne na terenie metropolii lwowskiej w epoce nowożytnej*, Lublin 2005.

zbiorowa pod redakcją Antoniego Mironowicza, Urszuli Pawluczuk i Piotra Chomika⁵ obejmująca co prawda szereg zagadnień związanych z tytułową tematyką, ale potraktowanych, co wynika zresztą z pokonferencyjnego charakteru książki, dosyć pobieżnie i wyrywkowo.

Nie jest więc tak, że w polskiej historiografii ostatnich lat tematyka szkolnictwa z kręgu Kościołów wschodnich funkcjonujących czy to w Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, czy też w okresie zaborów, czy to już w XX wieku, jest całkiem nieobecna. Jednakże zauważyć też należy, że nie są prowadzone jakieś systematyczne prace badawcze, zakończone prezentacją skończonego przedmiotu bądź zamkniętego okresu badań. Dlatego z zadowoleniem należy powitać pojawienie się monografii znanego badacza dziejów szkolnictwa wyznaniowego Romana Pelczara, poświęconej szkołom parafialnym w Galicji na szeroko pojętym pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w latach 1772–1869.

Warto na początku odnieść się do obszaru, jaki obejmuje prezentowane zagadnienie. Pojęcie „pogranicze polsko-ruskie (ukraińskie)” jest tu pewnym uproszczeniem przyjętym na potrzeby omawianej publikacji i jak sądzę, jest określone przez autora dosyć umownie, i można dodać, dyskusyjnie. Nie jest do końca prawdą stwierdzenie autora, że w polskiej historiografii za pogranicze polsko-ruskie w okresie staropolskim traktowane były zasadniczo ziemie sanocka, przemyska i chełmska (s. 9). Pojęcie pogranicza polsko-ruskiego ma znacznie szersze konotacje. Warto było w tym miejscu wspomnieć pracę Bogumiła Szadego, poświęconą temu zagadnieniu, w której problem ten został wyczerpująco przedstawiony i omówiony⁶. Terytorium objęte badaniami zaprezentowanymi w omawianej publikacji to tak naprawdę kilka galicyjskich cyrkułów z centrum w Przemyślu, z mieszaną, polsko-ukraińsko-żydowską ludnością, które autor charakteryzuje jako pokrywające się z obszarem przemyskiej diecezji rzymskokatolickiej (w całości) i greckokatolickiej (w jej części centralnej) (s. 10)⁷. Trudno akurat tylko ten teren uznać za pogranicze

⁵ *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2002.

⁶ B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.

⁷ Szkoda, że autor omawianej tu publikacji nie odniósł się do prac Rafała Czupryka, które stanowią interesujący przykład porównania dwóch katolickich diecezji przemyskich w różnych aspektach, w tym także instytucjonalnym, w okresie, który częściowo pokrywa się chronologicznie z zakresem jego badań. Zob. m.in.: R. Czupryk, *Funkcjo-*

„polsko-ruskie”, bowiem w realiach Galicji rzeczywiste pogranicze miało zasięg o wiele większy: i na zachód, i na wschód. Oczywiście, w miarę przesuwania się w obu kierunkach następowało rozrzedzanie się ludności polskiej (na wschodzie) i ruskiej (na zachodzie), niemniej jednak charakter mieszany tej części państwa Habsburgów był utrzymany. Ideałem byłoby przebadanie katolickiego szkolnictwa parafialnego całej Galicji, ale zagadnienie to czeka jeszcze na swojego badacza. Nie budzi zastrzeżeń cezura czasowa, bowiem wynika ona z obiektywnych ram, jakie niosło ze sobą austriackie prawo szkolne. Podstawę źródłową pracy stanowią akta wyznaniowe z dwóch zespołów, dotyczących przemyskiej diecezji rzymskokatolickiej (Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu) i greckokatolickiej (Archiwum Państwowe w Przemyślu), uzupełnione o drobniejsze zbiory archiwalne oraz drukowane schematyzmy obu jednostek kościelnych i literaturę przedmiotu.

Praca składa się z wstępu, siedmiu rozdziałów problemowych, zakończenia, aneksu, bibliografii, wykazu tabel oraz indeksów – miejscowości i nazwisk. We wstępie zawarto rozważania autora na temat stanu badań, zakresu terytorialnego i chronologicznego, podstawy źródłowej oraz struktury omawianej książki. Jest to, z natury rzeczy, subiektywny obraz sytuacji, z jakim nie do końca można się pogodzić, szczególnie przy omawianiu stanu badań, gdzie zignorowany jest dorobek ukraińskich badaczy, zwłaszcza lwowskich, a szczególnie z tamtejszego Ukraińskiego Uniwersytetu Katolickiego. Rozdział pierwszy nosi tytuł „Uwarunkowania społeczne i polityczne rozwoju szkół parafialnych” i jest swego rodzaju wprowadzeniem w temat zasadniczy. Moje zastrzeżenia budzą autorskie rozważania o stanie świadomości miejscowych Ukraińców w końcu XVIII i w XIX w. Literatura dotycząca budzenia się Ukraińców galicyjskich do aktywności narodowej jest ogromna. Warto było zapoznać się z podstawowymi pracami, na przykład Johna Paula

nowanie Kościoła w warunkach pogranicza kulturowego na przykładzie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego i greckokatolickiego w XVIII wieku, praca doktorska, Uniwersytet Rzeszowski; Wydział Socjologiczno-Historyczny; Instytut Historii, Rzeszów 2005; tenże, *Eparchia przemyska na pograniczu polsko-ruskim (do końca XVIII w.)*, w: *Dwa pogranicza – Galicja Wschodnia i Górny Śląsk: historia – problemy – odniesienia*, red. Z. Budzyński, J. Kamińska-Kwak, Rzeszów 2003; tenże, *Poziom kształcenia i formacji duchowej w obrębie diecezji przemyskich obrządku unickiego i łacińskiego w XVIII wieku*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. 19, 2007, s. 55–67.

Himki⁸, Ołeha Turija⁹ czy na gruncie historiografii polskiej Jana Kozika¹⁰, Włodzimierza Osadczygo¹¹ bądź Bernadetty Wójtowicz-Huber¹². Niemniej jednak ta część książki dobrze oddaje klimat, w jakim przyszło funkcjonować szkołom elementarnym w Galicji w wiek po upadku Rzeczypospolitej.

Dalsza część publikacji ma charakter dwutorowy i prezentuje konkretne kwestie badawcze w kontekście obu Kościołów. Rozdziały drugi i trzeci ukazują odpowiednio sieć szkół rzymskokatolickich i greckokatolickich. Omówione w nich zostały: stosunek władz diecezjalnych i państwowych do szkół parafialnych, formowanie się i przemiana sieci placówek oraz ich miejsce w systemie edukacji. Rozdział czwarty dotyczy kadry nauczającej w szkołach parafialnych obu obrządków i porusza m.in. kwestie jej kwalifikacji zawodowych i predyspozycji charakterologicznych, jej strukturę zawodowo-społeczną oraz pozycję w lokalnej społeczności i sytuację materialną. Rozdział piąty koncentruje się na podmiocie działalności tych szkół – ich uczniach. Poruszone są w nim przede wszystkim problemy zasięgu oddziaływania edukacji tego typu na populację dzieci w tej części Galicji. Badania te wykazały m.in. dosyć ograniczone możliwości kształcenia podstawowego wśród dziewcząt obu obrządków, chociaż i tu sytuacja zaczęła zmieniać się na ich korzyść od połowy wieku XIX. Rozdział szósty skupia się na procesach wychowawczych i dydaktycznych, realizowanych w szkołach parafialnych omawianego obszaru. Nauczanie obejmowało nie tylko kwestie podstawowych umiejętności, jak czytanie i pisanie, ale także naukę zasadniczych prawd wiary (katechizm) i ogólnych norm społecznych oraz moralnych. Dla dużej części dzieci i młodzieży nauka w tego typu

⁸ J. P. Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, Edmonton–London–New York 1988.

⁹ Przykładowo: О. Турій, *До питання про провідну роль греко-католицького духовенства в національному русі галицьких українців у ХІХ ст.*, „Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові”, Львів 1999, вип. 2, s. 408–417; tenże, *Греко-католицька церква і українська національна ідентичність у Галичині*, „Ковчег. Науковий збірник із церковної історії”, ч. 4, Львів 2003, s. 67–85.

¹⁰ J. Kozik, *Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830–1848*, Kraków 1973.

¹¹ W. Osadczy, *Święta Rus'. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007.

¹² B. Wójtowicz-Huber, *„Ojcowie narodu”. Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyskich (1867–1918)*, Warszawa 2008.

szkołach była praktycznie jedynym miejscem uzyskania jakiegokolwiek wykształcenia i socjalizacji. Ostatni, siódmy rozdział skupia się na bazie materialnej szkolnictwa parafialnego, a zwłaszcza na budynkach szkolnych. Pracę zamyka zakończenie, w którym w syntetyczny sposób podsumowano uzyskane wyniki badań. Istotną rolę pełni w omawianej publikacji aneks, zawierający wykaz szkół parafialnych i niedzielnych obu obrządków w badanym okresie i obszarze (według dekanatów).

Praca Romana Pelczara stanowi ważny przyczynek do dziejów katolickiej oświaty w Galicji w końcu XVIII i w XIX wieku. Oczywiście, że zakres tematyki mógłby być nieco szerszy, niż podjęty w tej książce. Brak jest, moim zdaniem przede wszystkim kwestii, jaką rolę odgrywały szkoły parafialne w kształtowaniu/zachowaniu tożsamości narodowej i religijnej ich uczniów i jaki był ich stosunek do regionu i państwa, którego byli obywatelami. Kim byli z kolei ich nauczyciele — czy byli lojalni wobec zatrudniających ich Kościołów czy też raczej czuli się urzędnikami państwowymi? Dla społeczeństw szukających swego miejsca w europejskim porządku tego czasu szkoła elementarna odgrywała kluczową rolę, bo dla większości, szczególnie chłopów, stanowiła jedyny kontakt z oświatą, dlatego postrzegana była jako ważny środek oddziaływania na szerokie masy społeczne. Niemniej jednak omawiana tu książka w bardzo dobry sposób wprowadza swego czytelnika w świat szkół parafialnych obu obrządków katolickich — łacińskiego i greckiego — w centralnej części Galicji w latach 1772–1869.